

Židovski pisci i jezici

Jasminka Domaš

jasminka.domas@zg.t-com.hr

U umjetnosti, a pisanje to jest, ništa nije toliko važno kao postići svoj stil, biti prepoznatljiv, originalan. Poetski izričaj na tom polju nadmašuje prozni. Za Židove nepresušna vrela inspiracije su u Psalmima i Tanahu. Uostalom za učenjaka Rašija čitav svijet stvoren je alefbetom. Slovima *lašon hakodeša*, svetog hebrejskog jezika, u kojima su protoci božanske energije. Pa tako, jezik biva nešto što ne pripada samo lingvistici nego i sukusu onog što nalazimo u židovskoj metafizici kao i u beskonačnim napjevima *niguna* u kojima se čovjek gubi i nalazi. A za pisca nema intrigantnijeg od bjeline između ispisanih slova, jer njihova je vječna zadaća odgonetanje skrivenog u bjelini. Tako i Zohar kaže da je Tora prvo bila sva bijela, pa onda imamo crni ogranj nad bijelim, kreaciju u nastajanju čovjeka i povijesti s neprekidnom težnjom da se sazna što je »iza«. A poznati pisac i nobelovac Eli Wiesel će o prožimanju mistike i poezije reći: »Stvarno i zamišljeno u podjednakoj mjeri su dio povijesti. Jedno je njezina ljuštura, a drugo jezgra.«

Pogotovo u globalnom svijetu, izazov je tu veći od onog pod samim pojmom globalno. Naime, on je univerzalan, jer umjetnici, pisci više nego druge profesije mogu pomicati granice stvarnog i poznatog. Jednako tako nadilaze granice političkih sustava i režima, jer misao ne pozna židove, tamnice. Misao je u svojoj srži neprekidno kretanje. Bez toga pisac je osuđen na propast. A fizičko kretanje također je oblik slobode, uranjanje u sliku svega stvorenog. Umreženo je različitim zemljama, podnebljima i jezicima i gledano kroz kameru tisućljeća vidimo cjelokupnu povijest civilizacije kojoj su pripadnici židovskog naroda dali neizmjeran doprinos. Pritom, usmena predaja bila je kolijevka svih *magida*, pripovjedača, kao i majčin kruh vječno premazan i namazan sa slovima i izrekama. Naravno, nije moguće zanemariti ni odnos rabina i učenika, koji čine zajedno temelj postbiblijske književnosti. I tu otkrivamo zakonodavno, moralno, naravno i nadnaravno, tekstualni židovski biljeg, a A Fania Oz Salzberger ide mnogo dalje i u dijalogu sa svojim ocem Amosom utvrdit će da je cijeli svijet tekst. I na tom putu hebrejski *haged*, *kazati*, postaje mostom koji je poprimio svoj pisani oblik i iz svitka postao je ukoričenom knjigom. A ona povezuje pisce

s precima i *Talmud-Tora* raspravama koje su kroz stoljeća ostale do danas jednako žive i nadahnjujuće.

Pisci su i vizionari, često ispred svog vremena, analitičari i mistici, vječni buntovnici i izumitelji. Oni koji su spoznali da nije bilo geta koji je mogao zaustaviti ljudski duh. Često među vrlo siromašnim židovskim svijetom Mediterana i istočne Europe iznjedrili su se ne samo danas svjetski poznati i priznati pisci nego i skladatelji i znanstvenici, pijanisti i nenadmašni violinisti, izumitelji karata i raznoraznih instrumenata korisnih za kretanje po zemlji ili plovidbu morem. Njihova djela i imena postala su besmrtna.

No kada je riječ o piscima, ma gdje živjeli, mijenjali oni gradove, države ili mora kojima su plovili, uvijek su sobom nosili u nevidljivom zavežljaju s jedne strane hebrejski jezik molitvi iz sjenovitih sinagoga, ali i jezik roditeljskog doma, mame – *lošna* (*jidiš*) često u susretu aškenasko sefardskih galaksija obiteljske umreženosti. Jezik se usvaja kao nerazdvojan dio identiteta. *Jidiš* i *ladino* u pojedincu snažne individualnosti nose kretanje i putovanje. Prisilno i dobrovoljno. Od zabitih krajeva Rusije, Ukrajine, Galicije, do sjajnih palača New Yorka i bosanskih mahala, ili salona Bene Steina u središtu Zagreba ili otmjenog salona u Berlinu Rahel Warenhagen. Tu je ulaznica za pisca, siromašnog ili bogatog bila samo jedna: originalnost. A jezik je pisanja s lokalizmima uvijek začim od Vilne do Debrecina, od Fesa u Maroku do stepenica Toleda. Imao je miris i okus židovskih četvrti sunčane Andaluzije dotičući vrhove Masade i bijele nakupine soli Mrtvog mora, kao i tamnu skrovitost spilja Kumrana krijući zapis proroka Izaije. I kao da čujemo u ovom času kakofoniju jezika židovskih pisaca koji se isprepliću kao što se glasovi nadglasavaju u *ješivama* u burnim talmudskim raspravama i miješaju s onima na bazarima ili šukovima i svim mogućim tržnicama i ulicama uzavrele Europe.

Ma koliko to nekome bilo neobično, jezici imaju svoj okus, svoj miris vezan uz obitelj, blagdane i godine odrastanja, dane sreće i nesreće u Varšavi, uspjeha i neuspjeha u Krakovu kao i u Hamburgu, Granadi, Sarajevu i Veneciji, Zagrebu, Varaždinu, Splitu ili Antwerpenu u četvrti *dijamantšlajfera*. Možemo govoriti i o jezičnoj biografiji židovskih pisaca i utjecaju na njihov identitet. Riječ je o putovanju kroz tri tisuće godina koje nije bez proturječnosti. Jer, s jedne strane život u novoj sredini tražio je prilagodbu, a s druge, ustrajno i tvrdoglavo trebala se i željela sačuvati vlastita povijest, vjera i tradicija. Uz to, lokalni i državni nacionalizmi teško su se nosili sa židovskim kozmopolitizmom. S njihovom ukorijenjenošću u povijest koja se odražavala primjerice u biblijskom hebrejskom, aramejskom, židovsko-arapskom, hasidskim engleskim koji prodiere u *jidiš* i drugim jezicima.

To nemirno more sociolingvistike i historije dijele i aškenazi i sefardi. I da nema tog mora i neobične prtljage koju sobom nose ne bi bilo ni židovskih pisaca s onim nečim u sebi što izmiče svakoj definiciji, a opet riječ je o ukodiranosti u gen kojeg možemo nazvati i Šma *Israel* i koji otkriva slojeve osobnosti. A ono je i kao pisanje podložno različitim tumačenjima. I zato nije

neobično što mnogi židovski religiozni tekstovi počinju famoznom hebrejskom riječi *patuah, otvoriti*. Beskrajno je dug svitak židovskih jezika i pisanja. Jer onaj prvi Adam nije bio stvoren samo od zemlje nego i od zvijezda. U jednoj osobi živi cjelina stvaranja, zatim nakon napuštanja Edena čovjek biva rasut na tisuće dijelova. I nije li pisanje, nije li jezik pisca samo pokušaj da jedinka i svijet ponovno zadobiju cjelovitost. Pritom nijedan djelić ne smije izgubiti svoju posebnost. Ono što je postojalo prije bivanja, ono što je stvoreno i ono što će se tek biti. I vidimo svaki zapis, svaki svitak, knjigu u čudesnoj hologramskoj prizmi stvaranja nakon stvaranja.

Sve je u spoznaji pisaca da se vrijeme ne može pobijediti. Ali, oni ipak imaju moć da zapišu, i tako sačuvaju svoj svijet i sebe od zaborava poput Shamarija Levina koji je svoju autobiografiju o djetinjstvu u Rusiji pisao na jidišu. A njegovi poznati govori bili su mješavina židovskog naslijeđa i europske kulture, začinjeni židovskim narodnim dosjetkama. Premda bismo mogli možda baš za jidiš istaknuti da je u biti neprevodiv i sa svim mogućim inačicama iz poljskog, mađarskog, rumunjskog. Sjećamo se i nenadmašnog Singerova govora o *jidišu* (kojim je pisao svoja djela) kada je primao u Stockholmu Nobelovu nagradu i rekao da je to istovremeno jezik filozofa kao i jezik malih uličnih lopova koji bi zasigurno za pisca rekli da je *luftmensch* – čovjek s glavom u oblacima. Jidiš je neobična kombinacija hebrejskih riječi, njemačkih dijalektalnih govora, aramejskog uz začim slavenskih i romanskih jezika. To je govor onih koji su rođeni u ortodoksnim obiteljima, ali on pripada i svijetu *baal tešuva*. Povratniku Bogu i vjeri. I onima koji su se odmetnuli od vjere. Protokom vremena *jidiš* je postao za aškenaze, pored biblijskog hebrejskog, još jednim svetim jezika. Na njemu možemo zahvaliti aramejskim Židovima koji su se naselili u Njemačkoj prije tisuću godinu i utkali se u židovski svijet istočne i sjeverne Europe pa zatim krenuli dalje.

Na neki način *jidiš* je i pjevajući bijeg iz strogog Njemačkog pa će *jidiš* pisac reći, ne *Die Auge*, oči, nego će izgovoriti *Ojgele* kao što će pobožni *hasid* ući na molitvu negdje u zabiti blatnjave Rumunjske ili ledom okovane Ukrajine u *stibel* i neće ga zanimati da vidi sobu *Die Stube*. A *schlimazi*, kronično nesretna osoba, uzvikivat će od jutra *Oj vavoj* ili *Oy vey* u kojem je krik, pobuna i tuga, onim redom kako vam to više odgovara. Pritom *Yisroel* i *Israel* u vjeri i jezicima djetinjstva čvrsto se drže za rese molitvenog šala baš kao na nekoj Chagalovoj slici koja tako maštovito govori o realnom i nadrealnom koji češće mijenjaju mjesto nego što se to čovjek usuđuje i pomisliti. Što je židovski pisac naučio kroz silna stoljeća? Biti cjelinom prostora na kojem živi, ali usporedno s time i cjelinom za sebe. A proces migracija i izgnanstva uvijek je bio i jest i proces učenja o sebi i drugima. Židovski pisac tu možda ima i dodatan problem kad treba izgovoriti: »Moj dom, moja zemlja, moj jezik.«

Nedvojbeno možemo se suglasiti oko toga da među židovskim narodom u Izraelu i *galutu, dijaspori*, ima jako puno književnika ili književnica. Pjesnika i pjesnikinja. Možemo se tako upitati: »Nije li pisanje oponašanje Boga?« Jer On

je stvarao, pa tako i pisci uvijek nanovo stvaraju, oblikuju i preoblikuju znajući dobro da ovaj svijet nije ni savršen ni dovršen. I da mu treba *tikun*, *popravljanje*, na kojem god jeziku se zapisivalo. Ujedno kroz pisanje Židovi se bore, svjesno ili nesvjesno, za kontinuitet pod neprekidnom, tisućljetnom prijetnjom prekida kontinuiteta. Na taj način susreće se vrijeme i bezvremenost. Pisanje biva čudesnim krajolikom duše u kojem je sve moguće, bilo da pisac kaže na njemačkom *Es regnet, kiši*, ili pogleda kroz prozor i pomisli na hebrejskom *gešem, kiša!* I taj trenutak pisanjem biva zarobljen u vječno zelenoj dimenziji duha i uma. A književnik Philip Roth smatra da je u svakom židovskom piscu puno govornika.

Netko će se možda upitati zašto je tako, zbog čega? Mogli bismo reći da je pisanje obrana od teške i burne povijesti, jer pisanjem pisac potvrđuje svoje postojanje. U vrijeme *haskale*, židovskog prosvjetiteljskog pravca u 18. stoljeću, mnogi su se trudili što više potisnuti u zaborav stari, biblijski *lašon hakodeš* i zamijeniti ga drugim jezicima. Naime, *haskala* je trebala izvesti europskog Židova iz geta s namjerom da ga uvede u glavne tokove europske kulture. No zbio se paradoks. S jedne strane bio je otvoren put prema asimilaciji, vjera je postajala tradicija koja je blijedjela, a geta su pretvorena u sjećanje na život prije odluke o izboru modernog židovskog identiteta. A taj, nakratko razdvojen, tijek svjetovnoga i religijskog ponovno će se sresti i objediniti tamo gdje to nitko nije predvidio – u logorima smrti.

Sjetimo se samo Stefana Zweiga koji je pisao u Beču o putu koji će ljudsko biće odvesti ili dovesti do najboljeg. Bila je to sigurna vjera onog kojeg će čovjek ubrzo vrlo bolno iznevjeriti, kao i Thomasa Manna i mnoge druge.

Nakon holokausta više ništa nije isto, sjetimo se samo Adorna i njegova pitanja: *Možemo li pisati pjesme nakon Auschwitzta?* Ili tragičnog života i smrti Prima Levija koji je sebi i nama postavio pitanje nakon logora: *Zar je to čovjek?* U svakom slučaju židovski književni izričaj pokazuje bogato tkanu, višeslojnu strukturu koja je na neki način, kao što bi rekli kabalisti, ispisana crnim ognjem nad bijelim. I zajednički nazivnik svih tih knjiga jest tajni ključ vjere u izabrani narod čije je poslanje, prema Božjem htijenju, da preživi unatoč svim stradanjima. I to je ugrađeno u svaki od slojeva pjesme, romana ili pripovijetke. Bez židovskih pisaca svjetska književnost bila bi znatno osiromašena, baš kao što primjerice svaki ravnatelj filharmonije dobro zna da bez židovskih muzičara u orkestru nije moguće postići harmoniju.

Ali, što je židovski pisac bez vjere u konačnu pobjedu humanosti? Možda su pripovjedači, pisci kroz različite jezike i tisućljeća učili ljude što je sve na ovome svijetu moguće učiniti. Sjetimo se samo sjajnih anegdota što je u stanju postići (čudesni) wunder *rabi!* Danas pak kao da je nestalo povjerenja u sretan usud kojeg su još imali židovski pisci, i ne samo oni, 19. i 20. stoljeća. U ovom, 21. stoljeću, pisci govore o oprezu. Jer demoni predrasuda i zla poput antisemitizma još su živi. Ali, čovjek novog doba ne želi se prepustiti sudbini. Europa je danas izmučena i umorna, no židovski pisci s naslijeđem pamćenja kakvo imaju i s

jezicima kojima govore, nemaju pravo na obamrlost zbog posrtnanja civilizacije. Židovski duh je snažan i tamo gdje nema nade on ustrajava u nadi. I pokušava razumjeti iskustvo drugog pa i novo lice svijeta u »profit civilizaciji«. Ali više nego itko, pisci su sposobni svojim nitima povezati ono što se čini međusobno razdvojenim. Premda različitim jezicima, židovski pisci gotovo uvijek svjedoče o smislu prisutnosti, o pobuni nemirenja s postojećim stanjem koja je jedini zalag za budućnost Europe i svijeta. A jezik pisca, kao dio njegova identiteta, humanistička je vrijednost uklesana u korijene i srce umjetnika. Hana Seneš, mađarska pjesnikinja i cionistkinja, upravo o tome govori u svojoj pjesmi *Na putu u Cezareju* moleći Jednog da nikada ne nestane ovog neba, mora i pijeska, jer to je molitva čovjekova. Različiti jezici pisaca ujedno bivaju snažnim oružjem protiv planetarne uniformizacije. I informatizacije koja uništava jezik svodeći ga sve više na simbole. Pa tako pisanje proze i poezije postaje mjestom otpora tehnološkoj destrukciji jednog sjajnog ljudskog umijeća.

Pitamo se u ovom trenutku, što je to što povezuje Jehudu Halevija, rođenog 1080., sa suvremenim židovskim piscima, osobito u *galutu*? Ljubav prema Španjolskoj u kojoj je živio, ali s neprekidnom čežnjom za Izraelom. Živa je mesijanska nada da će jednom sve biti izbrisano, sve razlike, pa i one jezične, u dubini El Šadaja. Duše svih duša.

Put nas dalje vodi u Južnu Francusku, gdje je 1040. živio Raši koji je studirao u Njemačkoj. Pisao je svoja djela i komentare Tore i Talmuda na francuskom i njemačkom, objasnio je oko tri tisuće aramejskih riječi. Pisao je također kurzivnom varijantom hebrejskog pisma, poslije nazvanog Rašijevim pismom. Njime su pisani i neki tekstovi na *ladinu*, judeošpanjolskom proizašlom iz španjolskih jezika i dijalekata. Danas je *ladino* otvorena riznica za znanstvenike i glazbenike, kao i književnike, očarane svijetom predivnih pjesama, priča, zapisa, dnevnika, izreka koje su i danas aktualne. U *ladinu* je povijest napuštanja Španjolske 1492., ali i dokaz o vitalnosti života prenesenog na novo tlo s vječno tinjajućom nadom da će se netko možda jednoga dana vratiti u *Espanju*.

Pozornost zaokuplja i Majmonides, učenjak, filozof, liječnik, 1190. godine u marokanskom Fesu pisao je svoja poznata djela na arapskom. Upitajmo se na trenutak, što bi bila europska kulturna povijest bez hasidskih priča i anegdota i nenadmašnog pisca i filozofa Martina Bubera koji ih je zapisivao i otimao zaboravu. A snaga duha začetnikā hasidizma rabinā Šneura Zalmana i Baal Šem Tova i danas je za mnoge poticajna. U jeziku živi i duh pobune o kojem bi nam mogao govoriti Baruh Spinoza u Amsterdamu, čija je obitelj podrijetlom iz Portugala. Nemoguće je mimoići svijet Franza Kafke u Pragu, čija nas misao i danas vodi njegovim zakučastim labirintima koji nisu bez osjećaja tjeskobe i svijeta kao prijetećeg mjesta. A on je književnost razumio kao razbijanje leda u sebi, onih zamrznutih slika prošlosti koje tako često izjedaju dušu čovjeka. I kao da čujemo Kafku koji govori češki i njemački, a možda krišom razmišlja na *jidišu* koji se u njegovoj sredini nije smatrao otmjenim.

Ne mogu zaboraviti ni Brunu Schulza u Poljskoj kojeg je nacist ubio na ulici 1942. iz dokonosti. U onom što je Hannah Arendt, jedna od najutjecajnijih filozofkinja 20. st. izvješćujući sa suđenja Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu, nazvala u svojem djelu o tom događaju 1963. – *izvještaj o banalnosti zla*. No Schulz je uspio još prije smrti svojim romanom *Dučani cimetne boje* korjenito uzdrmati europsku književnu scenu u samim njezinim temeljima.

Navest ću još samo neka imena pisaca bez kojih bismo teško mogli zamislili svoj život: Isaac Bashevis Singer, Saul Bellow, Amos Oz, Jehuda Amihaj, Ephraim Kishon, Josef Brodski, Imre Kertesz, Etgar Keret, David Grossman, Zeruya Shalev ili na ovim prostorima i u ovoj regiji sjetimo se, primjerice, Oskara Daviča, Hinka Gottlieba, Danila Kiša, Davida Filipa, Isaka Samokovlje i Davida Albaharija, Gordane Kuić, Mirka Mirkovića, Zore Dirnbach, Branka Polića i drugih. A Dina Katan Ben Cion, Ana Šomlo i Mirjam Steiner Aviezer kao i Eliezer Papo, preseljenjem u Izrael nisu prestali pisati i stvarati na hrvatskom, srpskom, bošnjačkom, *ivritu, ladinu...* dopustite mi da ne nabrajam dalje. I da zaključim, postoji još jedna poveznica među svim tim piscima, a to je zaokupljenost gotovo istim temama. U prvom redu to je potraga za mirom, za nadvladavanjem zla. Zaokupljeni su pogromima i stradanjima. Cionističkim snovima i onome što se događa u svakodnevicu, vojsci, ratovima. Tema je i terorizam, ali i ljubav i izdaja kao i egzistencijalni strah. Nazočna je i vjera u vrijednost ljudskog života i obrane dostojanstva čovjeka. Tu su također teme poput Jakova i njegove borbe s anđelom, tema židovske duše koja putuje putanjom *gilgula*. Vječna i neuništiva *nešama*, ili tema *dibuka* i bračnog posrednika *šadhana* tako omiljene u folkloru židovskog naroda s vječnim preplitanjem tragičnog i komičnog. Jer te amplitude dio su židovskog života i židovske dijalektike uspona i padova, padova i uspona. Ponekad začinjene sa slatko gorkim humorom koji pomaže da čovjek preraste sam sebe. Sukus svega je rečenica koju je David Grossman ispisao u svojoj radnoj sobi: »Nemam pojma kako sam to napisao.« I tu ulazimo ponovno u prostor metafizike i duhovnog, prostor koji ničim nije omeđen.

Možda više nego drugi, židovski pisci imaju duboko u svijesti i podsvijesti urezanu misao o krhkosti svega postojećeg, o danu koji jest, a možda i nije sunčan ili, kako bi rekao književnik Dražen Katunarić u svojoj pjesmi, *Jednoga dana bila je noć*.

Pisci prolaznost svladavaju stvaranjem. Zamislite sada jednu jedinu, veličanstvenu knjižnicu u kojoj bi bila sakupljena sva djela židovskih pisaca napisana svim mogućim jezicima kroz stoljeća i tisućljeća. I morali bismo u poniznosti sagnuti glavu pred snagom njihova duha, pred vjerom u *Olam habaa*, *Svijet harmonije* koji dolazi i jednom mora stići. I kad dođe taj mesijanski čas i to vrijeme, tek tada svi jezici svijeta bit će izbrisani u jedan jedini jezik – ljubavi. Bez te vjere, što god da jesmo, gdje god da živimo i kako živimo i kojim jezikom da govorimo i pišemo, nema nam opstanka.